

Bizans Tarımının Elkitabı ya da İlk Tarım Ansiklopedisi: *Geoponika*

Yunus KOÇ*

Anadolu'nun tarih öncesi dönemlerinde yürütülen tarımsal faaliyetlere dair veriler on bin yıl öteye, duvara resmedilmiş öküz figürleri dönemine kadar gider. Tarım devrimiyle birlikte bu topraklar, en az on bin yıldan beri, üzerinde yaşayanlara ve onu işleyenlere beslenme ve geçim kaynağı olmuştur. Bilinen Anadolu medeniyetleri hep tarıma dayalı bir ekonomi ile hayat bulmuşlar, gelişmişler ve yine tarıma dayalı sebeplere bağlı olarak da yıkılmışlardır. Tüm bu uzun sürecin en son halkasını Osmanlı dönemi oluşturur. Osmanlı Devleti, Anadolu'da tarıma dayalı bir sosyal, siyasal ve ekonomik sistem üzerine gelişmesini sürdürmüş ve yine bu sistemin değişen şartlara göre aldığı veya alamadığı şekillerin de etkili olduğu bir dizi sebeple ortadan kalkmıştır. Aynı türden tespitler Osmanlı öncesi devletlerden özellikle Roma ve Bizans için de yapılabilir ve tarıma dayalı sistem olmaları bakımından büyük benzerlikler gösterdikleri ileri sürülebilir.

Tarıma dayalı sosyo-ekonomik ve siyasal sistem olmaları bakımından birbirine benzemelerinin yanı sıra her üç imparatorluk döneminde kullanılan tarım teknikleri, toprağın işlenmesi, ekip biçilen ürünler, bunlar üzerinden ödenen vergiler, bu vergilerin toplanma biçimleriyle tarımsal nüfusun sorunları ve bu kitlenin devletle olan ilişkileri de birbirine benzerlikler gösterir. Tarımda kullanılan başlıca aletlerden olan saban, orak, kağrı, tırmık, dibek taşı, seten, döğen ve benzeri bir çok araç gereç ile insan ve hayvan gücünün kullanım biçimleri ve bunları kullanma yer, zaman ve şekilleri modern zamanlara kadar pek fazla değişmemiştir.

* Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde toprak meşguliyeti ve tarımsal faaliyetler için söylenebilecek tüm bu benzerliklere rağmen, konunun incelenmesine yani Anadolu tarım tarihi hakkında yapılacak bir araştırmaya kaynaklık edecek verilerin nitelik ve içerikleri bir dönemden diğerine ve zamanın bürokratik sistemine göre farklılıklar gösterir. Toprak-insan-devlet ilişkilerini günümüzde incelemeye yarayacak kanıtlar bırakma konusunda ise zamana, devletlerin yapı ve önceliklerine göre bazı farklılıklar göze çarpar. Sürecin son halkasını oluşturan Osmanlı dönemi için daha çok bürokrasinin ürettiği resmi nitelikte kayıtlar ağırlıklıdır. Kronolojik yakınlık ve süreklilik gibi sebeplerle tarımsal faaliyetlere dair günümüze en fazla belge intikal eden dönem de dolayısıyla Osmanlı dönemidir. Osmanlı dönemi verilerinden bir çoğu tasnif edilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuş, uzmanlarca incelenmiş, incelenmeye de devam etmektedir. Bunlardan hareketle çok sayıda eser de yayımlanmıştır. Bu sayededir ki Osmanlı döneminde tarımsal faaliyetler hakkında detaylı bilgilere sahibiz. Tahrir defterlerine dayalı incelemeler demek olan “Defteroloji” çalışmaları ile çok sayıda sancak ve kazadaki tarımsal yapılar hakkında genel nitelikli bilgilere ulaşılmıştır. Osmanlı Devleti’nin tarıma dayalı sistemi için, kendi sistemi gereği önemli gördüğü şekilde, özellikle de tarımla uğraşan halkın vergi potansiyelinin tespit edilmesi, vergilerin toplanması ve/veya hizmetler karşılığında birilerine tevcih edilmesi gibi konulara ayrıntılı olarak yer veren defterler, devlet çarkının işleyiş amacına hizmet etmesi bakımından hazırlanmış ve korunmuştur. Tımar sistemi gereği, tarımla ilgili faaliyetlerin daha çok tarımsal ürünler üzerinden alınan vergiler kısmı bakımından defterlere önem verilmiş, bu defterlerdeki resmi kayıtlar araştırmacılar tarafından değerlendirilmiştir. Kaynaklardaki bu sınırlılık ve çerçeve araştırmalara da yansımış ve tarımla ilgili bir tespit ve değerlendirme yapılmak istendiğinde ister istemez, vergi eksenli bu rakamsal veriler ön plana çıkmıştır. Vergi bazlı bu kayıtların ötesinde ekilen topağa, ürün-nüfus ve ürün-vergi ilişkisine, tarımsal verimlilik gibi konulara nadiren değinilmiştir. Dahası “tarımsal faaliyet, tarımsal üretim” vb başlıkları altında ürünler sıralanırken bunlardan vergi olarak alınan miktar ve oranlar ön plana çıkmıştır. Çünkü tahrir defterlerinin oluşturulma amacı vergilendirme işlemidir.¹

Oysa, sosyo-ekonomik ve siyasal sistem tarımsal yapıya bağlıydı ve aslında tarımla ilgili her türlü sorun, uygulama ve tekniklerle ilgili ya başka kaynak-

¹ Tahrir defterlerine dayalı çalışmalara getirilen eleştiri ve öneriler için bkz. Oktay Özel, “Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye’de Osmanlı Tarihçiliği”, *Sempozyum Bildirileri Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, (haz. Tanıl Bora ve diğerleri), Metis: İstanbul, 2001, s. 147-160; Erhan Afyoncu, “Türkiye’de Yapılmış Tahrir Defterlerine Dayalı Çalışmalar Hakkında Bazı Düşünceler”, *XIII. Türk Tarih Kongresi* (4-8 Ekim 1999)’ne sunulan tebliğ, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I, İstanbul-Ocak 2003, s. 267-286.

ların da bulunması beklenir, veyahut en azından mevcut verilerin daha farklı bir sorgulamaya tabi tutulması ve buna bağlı olarak da tarihi bilgi üretimi için farklı sorular sorma ve karşılaştırma yöntemleri geliştirilerek defterlerin daha iyi değerlendirilmesi mümkün olabilirdi. Bu bağlamda mesele, toprak mülkiyeti, arazinin el değiştirmesi, alım-satımı, ekilen arazilerin büyüklükleri, arazi fiyatları, tarımda kullanılan en önemli ikinci araç olan toprak ve öküzle ilgili her türlü sorun, ürünlerin ekim, bakım ve hasat zamanları, hangi bölgelerde ne türden ürünlerin ekilip biçildiği, arazi ve tahıl ölçü-tartı aletleri, kısaca tarımla ilgili her türlü faaliyet akla gelmeli ve bunlarla ilgili sorular sorulup muhtemel cevaplar tartışılmalıydı.

Diğer taraftan, Osmanlı devletinin devraldığı Anadolu topraklarında yüzyıllardan beri uygulanagelen tarımsal faaliyetlere dair Osmanlı kaynaklarının sunduğu sınırlılıklar veya zenginliklerin yanı sıra Bizans dönemi tarımsal faaliyetleri konusu ve bu alanda değişeni, kalanı, gideni ve yeni olanı arama gibi konular nerdeyse hiç akla getirilmedi. Sadece tarıma dayalı sistemin benzerliğinden ve bu sistemin uygulamadaki yakınlıklarından bahseden birkaç çalışma oldu. Daha da önemlisi Roma-Bizans döneminden intikal eden kaynak ve bunlara dayalı veriler var mı diye sorulmadı. Böyle bir benzerlik ve kaynak zenginliği, en azından tarımda kullanılan teknik, alet ve edevatın benzerliklerine dikkati çekecek, toprak meşguliyeti usulleri, tarımsal ürünler ve çeşitleri, bağcılık, vs konularında farkı ve anlamayı kolaylaştıracaktı. Daha da önemlisi araştırmacıyı tarımsal faaliyetlere vergi ekseninden bakma ve bu çerçevede değerlendirme zorunluluğundan kurtaracak başka yerli ve önceki döneme ait kaynakların bulunabileceği akla gelmedi veya getirilmek istenmedi. Oysa üzerindeki insanlar ve kurdukları sistemler değişse de toprak, toprağı işleme usulleri ve ürünler büyük ölçüde aynıydı. Kullanılan tarımsal aletler, ekip-biçme zamanları, hatta bazen meyve ağaçları bile (mesela Karifi zeytin ağaçları, Rumi ceviz ağaçları vs gibi) süreklilik arz ederdi

Osmanlı dönemi tarımında Roma-Bizans döneminden devralınan tarımsal yöntemler, kullanılan aletler ve ürünler konusunda bize daha açıklayıcı bilgiler verebilecek kaynaklar da bulunmaktadır. Dahası Bizans dönemi tarımıyla ilgili olarak azımsanmayacak ve önemli bir literatürün varlığı da dikkat çekmektedir. Bu konuyla ilgili araştırmaların dayandığı kaynak manzumesi, kısmen Osmanlı döneminde olduğu gibi resmi veriler olmakla beraber daha çok da aziz ve keşişlerin hayatını konu alan eserlerdir. Hıristiyan aziz ve keşişlerin hayatına dair Hagiographie/Menakıbnâme türünden eserlerin incelenmesi ve tarım tarihi araştırmaları için ihtiva ettiği değeri tartışmak başka bir

konudur.² Tüm bu verilere ilaveten, benzerine Osmanlı kayıtlarında rastlamadığımız başka bir kaynak daha vardır: *Geoponika*. Eser bir nevi tarım el kitabı niteliğindedir ve Bizans dönemi tarım tarihi çalışmalarının en önemli başvuru eserleri arasında yer alır. Bu yazıda *Geoponika* ve ihtiva ettiği malûmat konusunda kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

Geoponika, Antik dönemden Modern zamanlara kadar ilk ve tek tarım el kitabı niteliği taşıyan bir eserdir. Eseri bu adla ilk kaleme alan Cassianus Bassus, muhtemelen VI. yüzyılda yaşamış Yunanca yazan bir tarım bilimcidir. Hakkında fazla bilgi bulunmayan Cassianus'un eseri aslında bir derlemedir ve daha sonradan yapılan ilavelerle son şeklini X. yüzyılda almıştır. Bizans imparatoru VII. Konstantin'in (913-959) emriyle o zaman kadar dağınık yerlerde bulunan kayıtların ve bilgilerin bir araya getirilmesiyle son şeklini alan bu eser, aslında anonim bir tarım ansiklopedisidir. *Geoponika* Bizans ve sonraki dönem Avrupa'sında iyi bilinen bir eserdir. Bizans tarihi kaynaklarıyla ilgili büyük derlemeler yani *corpus*'lar oluşturulmadan önce Avrupa'da çevirileri yapılmış ve XVI. yüzyılda yayımlanmış bir eserdir. Bu çevirilerinden ilki Latince olup basım tarihi 1538'dir. Eser 1539 yılında Basel'de ilk defa Yunanca olarak da basılmıştır. Latince çevirisinden beş yıl kadar sonra 1543'te Fransızca'ya tercümesi yayımlanmıştır.³ Eseri Fransızca'ya çeviren Antoine Pierre, kendi çevirisinin önsözünde eseri Yunanca aslından tercüme ettiğini ve *Geoponika*'nın Latince çevirisinden de faydalanarak yanılma payını azaltmaya çalıştığını ifade eder. Bu tarihlerden sonra ve özellikle de XVIII ve XIX. yüzyıllarda *Geoponika*'nın çok sayıda çeviri ve baskısı yapılmıştır. Bunlar arasında en dikkati çekenler 1781, 1794-97 ve 1894 Leipzig baskılarıdır. Eserin XX. yüzyılda da hem yeni çevirileri yapılmış hem de yeni incelemelere konu olmuştur.⁴ *Geoponika*'nın kaynak değeri ve kendisinden çıkartılabilecek tarihsel bilgiler konusu Batılı araştırmacılar tarafından ele alınmış ve alınmaya da devam etmektedir.⁵ Hakkında bunca inceleme ve yayın bulunan eseri Jacques Lefort, Ecole Pratique'deki 1993-1994 yılı seminerlerinde yeniden gündeme getirdiğinde, ilk çevirinin sağlamlığına dikkat çekmişti.⁶ Daha sonraki semi-

² Bkz. Micheal Kaplan, *Les Hommes et la Terre Á Byzance du 6e au 11e Siècle Propriété et Exploitation du Sol*, Publications de la Sorbonne: Paris, 1992.

³ *XX Livres de Constantin Cesar, ausquelz sont traictez les bons enseignemens d'Agriculture*: Traduitz en Francoys par M. Anthoine Pierre, chez Jehan et Enguilbert de Marnef, 1543.

⁴ Robert Rodgers, "Khopopia: Garden Making and Garden Culture in the Geoponika", *Byzantine Garden Culture*, ed. Antony Littlewood, Henry Maguire ve Joachim Wolschke-Bulmahn, Washington D.C., 2000, Dumbarton Oaks Research Library, s. 159, n 1.

⁵ Mesela bkz. Stella Georgoudi, *Des chevaux et des boeufs dans le monde grec: Realities et representations animales a partir des livres xvi et xvii des Geoponiques*, Paris, 1990, De Boccard. Ayrıca Rodgers'in makalesine bakılabilir.

⁶ Eserin bazı bölümlerinin yeniden incelenmesi amacıyla yapılan okuma ve karşılaştırmalar sırasında, bağcılık ve bağ budamayla alakalı pasajlar okunurken bu satırların yazarı gülümsedi. Neden gülümsendiği sorulduğunda ise verdiği cevap kısaydı: "bunlar, ben on yaşındayken, bağ budaması işleri sırasında, büyük babamın bana anlattığı şeyler...".

nerlerde eserin tarım tarihi bakımından yeniden incelenmesi gerektiği üzerinde duruldu. Konuyla ilgili en son çalışmayı ise Rodgers'in yaptığı anlaşılmaktadır.⁷

Peki neydi *Geoponika*'yı bu kadar önemli ve Anadolu tarım tarihi incelemeleri için vazgeçilmez kılan? Bunun cevabına gelmeden önce *Geoponika*'nın ortaya çıkışında etkili olan isimler ve sürece bakmak gerekir. Bundan başka *Geoponika*'nın da dahil olduğu tarım elkitabı metinlerinin Roma, Bizans, Arap, İran ve Ermeni edebiyatındaki temsilcilerini de bir bütün halinde görmek gerekir. Bu düşünceden hareket eden Rodgers, son çalışmasında Cassianus'tan önce ve sonra, konuyla ilgili eser yazan ya da yazılanları yeni ilavelerle Arapça, Farsça ve Ermenice'ye tercüme edenlerin bir listesini verir.⁸

Tarımsal konularda yazanlar ve tarım eserleri⁹ (Doğuda ve Batıda):

Erken dönemler.

Mesela : Mago the Carthaginian, Sahte-Democritus ?

Columella (I.yy.)

Pliny (I.yy.)

Quintilii (II.yy)

Apuleius/Apollonius (II.yy)

Gargilius Martialis (III.yy)

Africanus (III.yy)

Beyrutlu Vindonius Anatolius (IV.yy)

Palladius (V.yy)

Didymus (Genç)

Cassianus Bassus (VI.yy)

→*Eklogaiv*

Ywanns, *Akruta*

Verz-name

Süryanice çeviri (VI-VII.yy)

Pehlevice çeviri (VI-VII.yy)

Yunius, *Kitabü'l-Filaha*

Kassianos, *F. el-Farisiya*

Balinas, el-Hakim

Arapça çeviri (VIII.yy)

Arapça çeviri (VIII.yy)

Arapça çeviri (795)

⁷ Aynı yer.

⁸ Rodgers, *a.g.e.*, s. 163.

⁹ Rodgers, aynı yer.

İbn Vahşiye (IX.yy)
F. el-Nebayyye

Kustus (*F. er-Rumiye*) (IX.yy)
Arapça çeviri

Girk Vastakots (X.yy)
Ermenice çeviri

Geoponika (X.yy)

Er-Razi (IX.yy), İbn Haccac (XI.yy), İbnü'l-Avvam (XIII.yy)

Pisalı Burgundio (XII.yy)

Piero de' Crescenzi (XIV.yy)
Liber ruralium commodorum

Bu tablodan hareketle Osmanlı literatüründe de benzer eserlerin bulunması gerektiği düşünülebilir. Ancak şu ana kadar çeviri veya telif böyle bir eserin varlığı konusunda bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Özellikle yazma eser kataloglarının bu açıdan gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Geoponika'nın plan ve içeriğine gelince, öncelikle belirtmek gerekir ki hem yazma nüshalarda hem de basılmış orijinal ve çevirilerinde kitabın çok sayıda bab ve fasıllara ayrıldığı görülür. Bunlar birinden diğerine farklılıklar da gösterebilir. Çok sayıda yazma ve farklı dönemlerde basılı çevirilerin bulunması, araştırmacıları yeniden karşılaştırma yapmaya sevk etmektedir. Nitekim Rodgers de böyle bir karşılaştırmayı **Bab I, 14. Fasıllık** için yapmıştır.¹⁰ Eser yirmi babdan oluşmakta ve her bab farklı sayılarda fasıllara ayrılmaktadır.¹¹ *Geoponika*'yla ilgili eski ve yeni çalışmalarda bab başlıkları kısaltılmış, tekrarlarından arındırılmış ve düzenlenmiş olarak aktarılır. Oysa, aşağıda görüleceği üzere, bab başlıklarında giriş cümleleri, açıklayıcı bilgiler, özet bir bab içeriği ve bazen de pasajların alındığı kaynak kişilerin isimleri yer alabilir.

***Geoponika*'da, Bab başlıkları¹²**

1. Astrolojik Hava Bilgisi: 16 fasıl
2. Toprak, Su İdaresi Tahıllar ve Bakliyatlar: 48 fasıl

¹⁰ Rodgers, s. 165-168.

¹¹ Charles Anton'da *Geoponika*'nın içindekiler kısmını 20 başlık altında vermiştir. Onun verdiği başlıklar da Rodgers'inkilere benzemekle beraber birkaç küçük farklılık göstermektedir. Anton'nun eserinde başlıklar şu şekilde verilmiştir: 1. Atmosfer ve yıldızların doğuşu ve batışı üzerine, 2. Tarımla ilgili genel meseleler ve farklı ekin türleri üzerine, 3. Her ayda yapılacak çeşitli tarımsal işler üzerine, 4-5. Asma yetiştirilmesi üzerine, 6-8. Şarap yapımı üzerine, 9. Zeytin yetiştirilmesi ve zeytinyağı yapımı üzerine, 10-12. Bahçecilik üzerine, 13. Bitkilere zararlı hayvanlar ve böcekler üzerine. 14. Güvercinler ve diğer kuşlar üzerine. 15. Doğal sempati ve antipatiler ve arıların idaresi üzerine, 16. Atlar, eşekler ve develer üzerine, 17. Büyükbaş hayvan yetiştirme üzerine, 18. Koyun yetiştirme üzerine, 19. Köpekler, yabani tavşanlar, geyikler ve et tuzlama üzerine, 20. Balıklar üzerine. Charles Anton, *Manual of Grek Literature from the Earliest Authentic Periods to the Close of the Byzantine Era*, Harper & Brothers: New York, 1853, s. 571.

¹² ¹³ Rodgers, s. 166.

3. Aylara Göre Çiftçinin Takvimi: 15 fasıl
4. Asmalar, Bağcılık, Şarap: 15 fasıl
5. Asmalar, Bağcılık, Şarap (Üzüm bağlarındaki zararlıları da içerir): 53 fasıl
6. Asmalar, Bağcılık, Şarap: 19 fasıl
7. Asmalar, Bağcılık, Şarap: 37 fasıl
8. Asmalar, Bağcılık, Şarap (tarifler): 42 fasıl
9. Zeytin Ağacı, Zeytin ve Zeytin Yağı: 33 fasıl
10. Bahçe, Meyve Ağaçları: 90 fasıl
11. Dekoratif ve Tıbbi Bitkiler (Mitolojik parçaları da içerir): 29 fasıl
12. Sebzeler: 41 fasıl
13. Zararlılar ve Haşereler: 18 fasıl
14. Kümes Hayvanları: 26 fasıl
15. Arılar: 10 fasıl
16. Atlar: 22 fasıl
17. Büyükbaş Hayvan: 29 fasıl
18. Koyunlar ve Keçiler: 21 fasıl
19. Köpekler, Domuz, Av Hayvanı: 9 fasıl
20. Balıklar (özellikle yemleme için tarifler): 46 fasıl

Geoponika'da yukarıdaki başlıklarla verilen bablarda yer alan fasıl sayıları ve her fasıldaki paragraf sayısı farklıdır. Fasıl başlıklarından sonra o fasılın muhteviyatına dair kısa bilgiler verilir ve bazen de içerikteki bilgilerin kimlerden alındığı hatırlatılır. Ayrıca her fasılın da başlığı vardır ve başlığın hemen yanında çoğunlukla bilginin kaynak kişisi verilir. Bazen metin içerisinde farklı kişilerin görüşleri de aktarılır. Ayrıca “eskiler der ki..” ya da “bazıları der ki..” diye başlayarak konuyla ilgili rivayet ve farklı görüşler de aktarılır. Metinde geçen ve bazı teknik terimlerin de izah edilmesi de gerekir.

Bir örnek teşkil etmesi bakımında burada, II. Babın giriş kısmı ile bazı fasılların başlıkları ve 20 ile 21. fasıllarının çevirileri ile yetinilecektir. Eserin Fransızca ikinci baskısı¹³ esas alınmış ve bu baskıdaki sayfa numaraları da verilmiştir.

“Bab II (s. 31)

İşte *Ziraate Dair Seçilmiş Parçalar*'ın ikinci babının muhtevası; bu bab, aşağıdaki fasıllarda, tarlalar ve farklı mahsuller, yani buğday, arpa ve *phryganôdeis* denilen diğer mahsullerle alakalı çok sayıda konuya yöneliktir.

^{12 13} Rodgers, s. 166.

İlk sırada en önemliler yer aldığı için onlarla başlamak gerekir.

Fasıl 1. Efendisinin mülkü üzerinde hazır bulunmasının gerekliliği.

Fasıl 4. Su bulmak için. Paxamos'dan

Fasıl 5. Su bulma konusunda diğer bir kayıt.

Fasıl 6. Dèmokritos'dan, su bulmak için.

Fasıl 9. En kaliteli toprak nedir, Bèrytios'dan.

Fasıl 10. Toprağın kalitesi nasıl tesbit edilir, Anatolios'dan.

Fasıl 16. Tohum seçimi üzerine, ekilecek tohumlar nasıl olmalıdır ve ne zaman ekilmelidir, Vindaniônos'dan.

Fasıl 20. Ekilen tohumun uygun yoğunlukta olduğu nasıl anlaşılır, Pamp-hilos'dan.¹⁴

1. Parmaklar açık olarak elle toprağa basılır; sonra el çekilir ve basılan yerdeki tohum tanelerinin sayısına bakılır. **2.** Buğday için bu sayı en fazla 7, en düşük 5 olmalıdır¹⁵; arpada sayı 9 ile 7 arasında, baklada 6 ile 4 arasında olmalıdır (s. 60). Atılan tohum bu sayılar arasındaysa, tohum yoğunluğu uygundur. **3.** Yoğun kar alan topraklarda tohumu biraz daha sıkça atmak gerekir, çünkü don yüzünden bazı tohumlar zarar görür.

Fasıl 21. Gübreye dair, Kyntilioi'dan

1. Gübre, iyi toprağı daha iyi hale getirir ama daha da önemlisi kötü toprak için gereklidir. Verimli toprak gübreye fazla ihtiyaç duymaz; orta kalitedeki toprak biraz ihtiyaç duyabilir; zayıf ve güçsüz toprağın çok daha fazlasına ihtiyacı vardır. **2.** Gübreyi öbek öbek değil de bölerek dağıtmak, saçmak gerekir. Gübresiz toprak donar, fazla gübre yakar. **3.** Bitkileri gübreyen kimse, gübreyi doğrudan köklerin üzerine saçmamalı, ilk önce yeterli miktarda toprağı ayrı koyup ardından gübrelemeli, sonra da toprakla örtmelidir. **4.** Nemli olmaları için kaz ve su tavuğununki hariç tüm kuşların dışkısı iyidir; fakat başka gübrelerle karıştırıldığında bunlar birlikte kullanılabilir. **5.** Güvercin dışkısı en iyisidir, zira çok hararet içerir. Bu sebeple bazıları bunları hazırlamak yerine olduğu gibi bırakırlar ve küçük miktarlarda tohumla karıştırarak toprağa saçarlar. Bu, verimsiz topraklar için gereklidir, çünkü, toprağı besler ve (s. 61) filizlenme ve tanelerin büyümesi için toprağı daha verimli hale geti-

¹⁴ *Les XX livres de Constantin César, auxquels sont traités les bons enseignemens d'agriculture: traduits en François par M. Anthoine Pierre, licencié en droict. Reuevu de nouveau par ledict Traducteur, Paris, 1550, Gilles Corrozet.*

¹⁵ **Chapitre 20.** Comment savoir si le semis a la densité convenable. De Pamphilos.

1. Ayant écarté les doigts de la main, on l'imprime sur la terre; ensuite on retire la main et on examine le nombre des grains qui sont sur l'empreinte. **2.** Pour le blé, il faut qu'ils soient au maximum de 7, au minimum de 5; pour l'orge, de 9 et de 7; pour (p. 60) les fèves, de 6 et de 4. Entre ces nombres, il est clair qu'il y aura la densité convenable. **3.** Sur la terre fréquemment enneigée, parce que certains des grains sont détruits par le gel, il faut semer un peu plus serré.

rir; dahası önemli ölçüde de ayrık otundan kurtarır. **6.** Güvercin gübresinden sonra sırayı insan gübresi alır, ki birçok görüş bu konuda mutabıktır ve kötü otların yok edilmesi için özellikle uygundur. Arabistan'da bunu da hazırlarlar: ilkönce yeterli oranda kurutulur, sonra biraz sulandırılır, sonra da tekrar kurutulur. İnsan gübresinin bağlar için özellikle uygun olduğu ifade edilmektedir. Fakat, pislikten arı olmayışı yüzünden, daha çok, diğer gübrelerle karıştırılması tavsiye edilir. **7.** Üçüncüsü eşek gübresidir; doğası gereği çok verimli olup tüm bitkiler için çok yararlıdır. **8.** Dördüncüsü keçi gübresidir ve çok güçlüdür. Ardından koyun gübresi gelir ki yumuşaktır. Sonra da büyük baş hayvanları gelir. Domuz gübresi bu sonuncularınkinden da iyidir ancak yüksek harareti sebebiyle ekime uygun değildir, zira taneleri hemen yakar. **9.** Son olarak, hepsi arasında en az iyi olanı, at ve katır gübreleri gelir, eğer sade kullanılırsa; fakat daha güçlü gübrelerle karıştırıldığında uygun olabilir. **10.** Her şeyden önce çiftçilerin aynı yılın gübresini kullanmama konusunda tedbirli olması gerekir. **11.** Bu hiçbir işe yaramaz, aksine zararı dokunur ve bir sürü haşaratın doğmasına sebep olur. Üç ya da dört yıllık gübreler en iyisidir. Gerçekten, zamanla (s. 62) tüm pis kokular gidecek, katı olarak geriye kalan da yumuşayacaktır. **12.** Daha önce de yeterince ifade ettik ki, zararlı otların yetişmesini hızlandırmaması için, gübreyi hilal yükselirken saçmamak gerekir.

Fasıl 22. Gübrenin hazırlanması, Phlôrentinos'dan

Fasıl 23. Toprağı ne zaman sürmek gerekir, Varron'dan”.

İkinci bab boyunca tarımsal ürünler, bunların yetiştirilmesi, hasat edilmesi, korunması ve kullanımıyla ilgili fasıllarda dönemin bilgileri sıralanır. Anlatılanları, tarım tarihi bakımında değerlendirmenin yanı sıra, botanik, kimya, jeoloji, makine-teçizat vb gibi açılardan da değerlendirmek, döneme ait yaygın bilgilerin bilimsel ve toplumsal boyutlarını irdelemek mümkündür. *Geoponika*'daki diğer bablarda yer alan bilgiler de detaylıdır ve çiftçilerin tüm mevsimlerde yapacakları tarımsal faaliyetler ve hayvancılıkla ilgili önemli tavsiyeleri ihtiva eder. Daha önceden çiftçilikle herhangi bir alakası olmayan birisinin *Geoponika*'yı takip ederek toprağında verimli ve sağlıklı bir hayat sürdürmesi mümkündür. Bu tür bilgilerin tüm Roma ve Bizans dünyasında gündelik hayatın bir parçası olduğunu unutmamak gerekir. Bilgiler yüz yılların tecrübesiyle elde edilmiş bilgilerdir ve bu bilgiler etkileşimlerle, gezginlerle, göçlerle, resmi uygulamalarla yaygınlaşmıştır. Daha da önemlisi içlerinde bu kadar hayati bilgilerin bulunduğu *Geoponika* Roma ya da İstanbul'da ikamet eden saray mensupları ve maiyyetleri, yüksek bürokratlar, senato üyeleri ve komutanların taş-

radaki geniş arazilerini idare eden kahyaların elinde başvuru kitabı haline gelmiş olmalıdır. *Geoponika*'da en fazla yeri dört ayrı babla bağcılık ve buna bağlı üzüm ve şarap üretimi ve korunması kaplar. Diğer konular arasında toprak işçiliğinin tüm alanları ve mevsimler, tahıl ürünleri ve hayvancılık ön plana çıkar. Bahçe ve zeytin ağacı gibi ağaç türleri ve ürünleri de sıralamada yerini alır. Tahıl ürünlerinde öncelik buğday, arpa, mercimek, nohut ve baklagillere verilmiştir. Dünyanın uzak köşelerinde ekimi bilinen çeltik tarımı ve pirinç yoktur, zira Bizans dünyası henüz çeltikle tanışmamıştır. Görünüşe bakılırsa çeltik üretimi Anadolu tarım tarihine Türklerle girmiştir. Aynı şekilde ve doğal olarak mısır ve diğer yeni çağ ürünlerinden de bahsedilmez.

Sonuç olarak *Geoponika*, hakkında müstakil çalışmaların yapıldığı, bin yıllık Roma-Bizans tarım geleneğinin önemli kaynaklarından birisidir. Aynı coğrafyada benzer siyasal ve sosyo-ekonomik yapıyı sürdüren Osmanlı dönemi boyunca da tarımsal yapının ana ekseninde süreklilik yaşanmış ve bu süreklilik tarımda makineleşmeye kadar devam etmiştir. Osmanlı tarımı üzerine yapılan çalışmaların daha çok tahrir defterlerine dayalı olarak yapılmış olması bu defterlerin hazırlanış amacına uygun olarak kantitatif sonuçlar ve vergi meselelerinin ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Osmanlı dönemi tarımıyla ilgili çalışmalarda kantitatif sonuçların, ölçü ve tartı birimlerindeki farklılıklar ile ekilen arazinin yüzey ve alan bilgilerindeki kısıtlılıktan ya da mevcut verilerin dahi yeterince sorgulan(a)mamasından kaynaklanan problemlerle dolu olması bir tarafa, tarımla alakalı sorunlar tartışılırken farklı kaynakların kullanılmasına karşı duyulan isteksizlik, veri bolluğunun yarattığı teknik zorluklar ve açılım ihtiyacı duymama gibi yapısal özellikler Osmanlı tarım tarihçiliğinin *Geoponika*'nın sunduğu imkanlardan habersiz kalmasına sebep olmuştur. Oysa tarım uygulamalarını ve insan-toprak ilişkilerini "içeriden okuma"ya yönelik bir çaba, araştırmacıları hemen *Geoponika*'ya götürmeliydi.

Osmanlı tarım tarihçiliğinin, karşılaştırılması ve anlamlı kılınması çok daha temel ve teknik sorunlara bağlı olan kantitatif veriler içinde "boğulmak"dan kurtulup içerisinde insanı, köylüsü, çiftçisi, toprak işçisi, tarlası, bağı, üzümü, kısaca ekip biçileni ve tüketileniyle büyük kitlenin bulunduğu tarım sektörüne farklı bir açıdan bakma zamanı çoktan gelmiştir. Ancak böyle bir açılım ve bütüncül bir yaklaşımla, yapılacak tezler, basılacak kitap ve makaleler tarihsel bilgi üretme konusunda öncekiler gibi "statik olma" eleştirisinden kurtulabilirler. Son olarak teknoloji ve internet aracılığıyla tarama motorlarına "geoponique" veya "geoponica" yazarak eserin muhtelif çevirilerine, dünya elektronik kütüphanelerinde jpg formatındaki nüshalarına kolaylıkla ulaşmanın mümkün olduğunu da hatırlatmak gerekir.

Özet: *Geoponika*, Anadolu tarım tarihi araştırmalarının önemli kaynaklarından birisidir. İçindeki bilgiler köylü/çiftçilerin gündelik hayatta kullandığı ve ifade ettiği bilgilerdir. Bizans ve Osmanlı döneminin tarım tarihiyle ilgili resmi veya dolaylı kaynakların sunduğu verilerin yanında *Geoponika* tarım uygulamalarını doğrudan anlatması bakımından "içeriden" anlamayı kolaylaştıracak bilgiler ihtiva etmektedir. Mekan belirsizliği ve kronolojik sorunlarına rağmen eser, geleneksel tarım uygulamalarını anlamamıza yardımcı olabilecek özelliklere sahiptir. Bununla birlikte *Geoponika*, Osmanlı tarım tarihi araştırmalarında kullanılmamıştır. İçerdiği bilgiler bakımından bu kaynak, tahrir defterlerine dayalı Osmanlı tarım tarihi çalışmalarının yapısal ve metodolojik sorunlarına çözüm getirmese de bu coğrafyadaki tarihi tarımsal yapıyı bütünlüğü ve sürekliliği içinde algılama ve anlama bakımından yeni imkanlar sunabilir.

Anahtar sözcükler: *Geoponika*, tarım, tarım tarihi, Roma, Bizans, Osmanlı, tahrir defterleri.

Abstract: As one of the most significant sources for the study of agricultural history, *Geoponika* contains information that peasants and villagers have used in their everyday life. Compared to the Byzantine and Ottoman sources that provide indirect information on agriculture, *Geoponika* presents direct and inside information on the practice of agriculture. Despite the non-territorial and non-chronological nature of the information provided, it helps us understand traditional agricultural technics. However, the book has not been used in the study of Ottoman agricultural history. Even if it does not solve some structural and methodological problems of defterological studies, *Geoponika* can well serve as an invaluable source for us to comprehend and understand the historical continuity in the agricultural structure of the region.

Key words: *Geoponika*, agriculture, agricultural history, Rome, Byzantine, Ottoman, *tahrir* registers.